

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 59 (1974)
Heft: 2

Artikel: Il patrimoni giuridic romontsch : ina survesta
Autor: Defuns, Marcus
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881945>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 26.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Il patrimoni giuridic romontsch

Ina survesta da Marcus Defuns

Intimaziun ed intenziun

Igl onn 1974 ei daveras in onn giubilar per la Svizra: uonn festivein nus il tschienavel anniversari dalla revisiun dalla Constituziun federala.

Mument da patertgar a nossas instituziuns politicas e giuridicas – cuschun da ponderar tgei che nus Romontschs havein contribuì e contonschiu sin quei palancau, tgei ch'ei nies prestau e tgei ch'ei nossa revendicaziun en fatgs da dretg e giudicaziun.

Considererein nus la caussa empau pli minuziusamein, san ins dir ch'il patrimoni giuridic dil pievel romontsch seigi gronds e tuttina pigns. Quella constataziun ton paradoxa, haver bia e tonaton pauc, giustifichescha uonn, en quei temps da reflexiun – tonpli sch'ins includa aunc il moviment per la revisiun totala dalla Constituziun federala – da dar in sguard sil svilup che nosa viarva ha fatg sco lungatg dil legislatur e derschader. Questa survesta sur ils relaschs da dretg romontschs, la quala serestrenschas cun paucas excepziuns alla part sursilvana, ni sa ni vul esser cumpleta. S'entelli ch'ella contribuescha buca allas retschercas dallas fontanas da dretg sursilvanas, pensum prius a mauns dapresent da prof. dr. Paul Tomaschett, nies cumpatriot ella Bassa. La survesta sa era buca risguardar damondas specialas da gener historic-giuridic ni linguistic. Ei va sulettamein per las lingias grondas, indicaziuns che duessen lubir a nus da tschaffar la purtada da nies patrimoni giuridic e concluder, tgei ch'ei da postular vinavon.

Precursurs el Temps miez

In dretg romontsch ni retoromontsch el ver senn dil plaid dat ei buc, in dretg che sedistinguess en sia essenzia dils auters, sco quei ei il cass el dretg roman, el dretg tudestg ni el dretg anglosaxon. La naziun retoromontscha era pilver memia pintga per producir ina atgna cultura giuridi-

ca. Il cuors dalla historia retica ha plinavon vuliu che quella naziunetta vegni aunc dividida – divisiun linguistica, politica e religiosa – e ch'ella stoppi entrar en coaliziun perpetna cun vischins da lungatg tudestg e schizun talian. Gia baul el Temps miez ha igl element tudestg surpriu politicamein ed economicamein en Rezia. Ils relaschs da dretg romontschs da pli tard seresultan aschia sco essenzia giuridica tudestga en vestgiu romontsch¹.

Co ei quei d'explicar, viu ch'il fundament per ina cultura giuridica retoromontscha era daus gia baul el temps miez? Nus patertgein als impurtants documents da quei temps: la «Lex Romana Curiensis» (8avel secul)², il Cudisch penal digl Uestg Remedius da Cuera (ca 802/3)³, il Testament digl Uestg Tello digl onn 766 ed ils 53 documents giudicials da Rankweil el Vorarlberg (tochen 12avel secul)⁴. S'entelli ch'ei setracta cheu da texts latins vulgars, relaschs per aschidadir preromontschs. Quels documents havessen denton saviu dar l'entschatta ad ina gronda litteratura giuridica romontscha, sch'il svilup politic dalla veglia Rezia fuss buca ius autruisa. Pieder Tuor vesa en la midada dalla dependenza ecclesiastica – la Rezia apparteneva tochen igl onn 842 agl uestgiu da Milaun, silsuenter a quel da Mainz – era ina viulta dalla constituziun politica. La germanisaziun progressonta victorisescha definitivamein en Rezia: ils conts ed ugaus digl Imperi ein tudestgs, tudestgs ils uestgs e canonis dalla Cuort episcopala da Cuera, tudestgas las claustras da Mustér, Cazas, Faveras, Sogn Gliezi, Sontga Clau a Cuera, Mustair, Churwalden e Claustra.⁵

La classa regenta dalla Rezia porta buca mo in niev lungatg, mobein era in auter dretg, il dretg tudestg. Fertun ch'il spért, il cuntegn da quel vegn buca a semidar, obtegn el pli tard els cumins romontschs – sco gia menziunau – in vestgiu romontsch. Avon che quei succedi, sefa il pievel retic denton libers da ses signurs feudals. Ils cumins che daventan ils novs purtaders dalla pussonza statala entscheivan plaun plaunet a nudar lur

¹ Pieder Tuor, Rätoromanische Rechtsdenkmäler, en Festschrift Ulrich Lampert (Friburg 1925) Separat p. 18

² Cf. Monumenta Germaniae Historica, Leges (Folio V) (1875/79) p. 305 ss.

³ Ibid. p. 180 ss.

⁴ Robert Planta en Helbok, Regesten von Vorarlberg und Lichtenstein bis zum Jahre 1260 (Bregenz 1920)

⁵ P. Tuor, Ils documents giuridics romontschs, en Igl Ischi, annada XX p. 15/6 (citau Documents)

dretg: il dretg public per fixar las libertads, acquistadas dils signurs feudals, e facilitar il pensum da reger allas novas autoritads; il dretg privat per francar il dretg d'isonza che haveva normau tochen ussa las relaziuns civilas ed economicas denter vischin e vischin. Quei tut daventa u per latin ni il bia per tudestg, lungatg dils officials e perderts.

Ei fa aschia buca surstar ch'era la Brev dalla Ligia grischa ei tudestga, malgrad ch'ina gronda part dils purs che han engirau quella ils 1424 a Trun capevan buca tudestg.⁶ Ton sco ei selai eruir oz, ei la versiun romontscha dalla Brev dalla Ligia vegnida publicada pér cuort avon che la Ligia grischa sezza ed il stadi dallas Treis Ligias insumma mondien en scalgias alla fin dil 18avel tschentaner!⁷ Igl ei denton bein da supponer che la Brev seigi vegnida translata ditg avon, silmeins oralmein, da raschun gia il di digl engirament, ils 16 da mars 1424, e silsuenter a caschun da mintga renovaziun dalla Ligia.

Naschientscha dalla litteratura giuridica romontscha

Premissa per nudar il dretg en lungatg romontsch era secapescha ch'ins sappi insumma scriver quella viarva. Il dubi ha daveras existiu, sco quei che Bifrun, il grond translatur dalla Bibla, relatta ei en la prefaziun da sia ovra da piunier. El, ses commilitonts ed adversaris duevan demonstrar quella pusseivladad da curascha els temps burasclus dalla Reformaziun e Cunterreforma. Il 16avel e 17avel tschentaner laian nescher en tiara romontscha buca mo ina respectabla litteratura religiosa, mobein era ina tala da natira giuridica.

Cert, quei po succeder sulettamein sin palancau dils cumins e vischinadis romontschs, sesanflond ils Romontschs en minoritad aschibein el stat superiur dallas Treis Ligias sco en las Ligias singulas. Quella restricziun ha en sesezza buca giu tonta muntada – excepiu che l'unitad dil lungatg giuridic era aschia piarsa gia dalla biala entschatta enneu – possedend ils cumins, quels stats minusculs semi-autonoms, las prerogativas dalla legislaziun e giudicaziun civila e criminala sco era dalla execuziun da quella. La Republica dallas Treis Ligias sefatschentava quasi mo dalla politica

⁶ P.A. Vincenz, *Der Graue Bund, Festschrift zur fünf-hundertjährigen Erinnerungsfeier* (1924), p. 220; cf. era Tuor, *La Brev della ligia*, en *Igl Ischi*, ann. XIX p. 121 ss.

⁷ Mira nota 19

digl'exteriur e dalla administraziun dils territoris subdits. Gnanc las Ligias singulas formavan in ver organissem statal, exceptiu forsa la Ligia grischa. Quella possedeveva in tribunal d'appellaziun, il qual saveva, amplificaus d'ulteriurs delegai dils cumins, legiferir per igl entir territori dalla Ligia en certas materias da dretg, sco per exempel el dretg civil.⁸ Ils cumins dalla Ligia grischa, las sulettas unitads statalas che pudevan producir ina litteratura giuridica sursilvana, havevan per consequenza da statuir il dretg pli u meins mo aunc en fatgs penals, da procedura e pertuccond igl uorden dils vischinadis, sco ils regulativs campesters, d'alp ed uaul.⁹ Las cumpetenzas dils cumins d'Engiadina eran perencuntercomi in bien ton pli grondas.¹⁰

Tudestga ei – sco gia menziunau sura – l'essenzia giuridica dils tschentaments che nos cumins relaian el 16avel, 17avel e 18avel secul en versiun romontscha. Quei spért tudestg semanifestescha era ella gronda munconza da tiarms genuins ord il latin. Bein san ins constatar enqual influenza dils precursurs giuridics ord il Temps miez, sco per exempel «caput vici»: cauvitg, cuitg.¹¹ Il bia setracta ei denton da translaziuns veritablas ord il tudestg. Tuor allegescha per exempel «perdetga», che deriva da «perductus», q.v.d. quel che vegn tratgs neutier (tudestg: der Zeuge, Zugezogene) enstagl il tiarm genuin latin «testimoni».¹² Pli tard vegn ei aunc mender, recepend ins tiarms tudestgs tale quale sco «oberkeit», «landrechter», «statthalter», «säckelmeister», «pundstag» eav.¹³

Ferton che la litteratura religiosa, scretta per la gronda massa dil pievel, ei vegnida squitschada gia naven dil 16avel tschentaner, anflein nus la litteratura giuridica il bia mo sin manuscrets. Quei fa buca surstar. Legiferir e dertgar eran pensums dils paucs, d'in triep famiglias patrizialas; il pur saveva tgei che seigi dretg en ses fatgs e cun quei tunscheva ei. Da temps en temps, cert, vegnevan ils tschentaments prelegi al pievel, seigi quei alla tschentada da cumin, seigi schizun en baselgia. Starschai per ils archivs dils cumins e vischinadis, mo era els truchets dallas famiglias patri-

⁸ Vincenz, op. cit. p. 217/8

⁹ Tuor, Rechtsdenkmäler p. 15

¹⁰ Cf. C. Pult en Annalas XXIX p. 185; cf. era Cudisch cotschen de Ramosch, en Annalas XIV p. 23 ss.

¹¹ Tuor, Rechtsdenkmäler p. 9

¹² Tuor, Documents p. 17/8

¹³ Per ulteriuras damondas linguisticas cf. Dicziunari Romontsch Grischun, cavazzin «dret», 65. fasc. (1970) p. 395 ss

zialas entuorn, ein beinenqual manuscret spari per adina. Alla fin dil davos e surtut en nies tschentaner han umens erudits denton tschercau cun immensa premura questas fontaunas da dretg romontschas. Ina pintga part han Wagner e Salis publicau en la collecziun «Rechtsquellen des Kantons Graubünden» da 1887. Igl arcun dallas fontaunas da dretg sursilvanas, publicadas tochen oz, ei secapescha la Crestomazia da Casper Decurtins. Lavur exemplarica ha dr. A. Schorta, cauredatur dil Dicziunari Romontsch Grischun, prestau sin quei camp per la part engiadinesa, alla entschatta en collaboraziun cun prof. P. Liver, silsunter persuls.¹⁴ Il medem pensum ademplescha sin intschess sursilvan dapresent prof. dr. P. Tomaschett, sco menziunau egl ingress da quest tractat.

Cun l'intenziun da svegliar igl interess per nossas fontaunas da dretg sur- e sutsilvanas e per illustrar il present capetel, lein nus el sequent citar entginas, sco publicadas en la Crestomazia, tom I e IV:

Tschentaments da Scheid, 1616; Crest. I p. 800 ss.

Fuorma da menar il dreig souenter il (criminal) dreig de la reschiun, sco ei sa meina enten il nies Comin da lomeza, 16.9; Crest. I p. 80 ss.

Fuorma da menar il dreig suenter il zivil dreig de la reschiun, sco ei sa meina enten il niess Comin da lomnezia, sa lai menar enten questa fuorma, scho chou souenter statt schrit, tots omfrags a dera trovaments della entschiatte an toccan la fin; a quei a bunna fei da mei stoffel Chapäder schrit enten il on della naschientscha da Jesus Christus antoccan cau: milli sis tschient tschungquonta noff. 1659; Crest. I p. 84 ss.

Schentaments Paigs, a Conditiums ch'ilg Cumin da Flem ha faig ad andri-
zau si enten ilg onn 1696; Crest. I p. 175 ss.

Statuts da Fürstenau ad Ortenstein; Crest. I p. 342 ss.

Tschantaments da Montogna, anno 1792; Crest. I p. 370 ss.

Decrets e statuds della Cadi; Crest. I p. 551 ss.

¹⁴ Funtaunas da dret rumantschas, en Annalas 1950, 1965, 1969 e 1970; Tschantamaints, 2 toms, 1965 e 1969

Orden per ilg gij de cumin (Cadi); Crest. IV p. 17 ss.

Fuorma u Ceremonial che ven dovrau enten il Cumin de la Cadi per la dargira criminala; Crest. IV p. 27 ss.

Statuts dilg Comin d'Uors; Crest. IV 27 ss.

Statuts dilg Comin da Trin; Crest. IV p. 45 ss.

Jacob Casutt, Fuorma dilg dreig civil a criminal sco quel ven manaus enten ilg lud. cumin da Lgiont a da la Foppa, sco era enten ilg lud. singiuradi da Sax... (Broschura, edida tier Pfeffer a Cuera, 1731; 40 p.)

Ella burascla dalla Revoluziun franzosa

La viulta che la Revoluziun franzosa ha caschunau en Rezia ed en Helvezia ei secapescha buca stada d'avantatg per il patrimoni giuridic romontsch. Ils cumins che havevan possibilitau varga dus tschentaners ditg ina certa cultura giuridica romontscha duevan ladinamein cun la mort dalla Republica dallas Treis Ligias piarder tutta impurtonza sco legislatur civils e penals. Il svilup economic pretendeva medemamein unitads politicas pli grondas, organissem, nua ch'il romontsch, lungatg minoritari gia ellas singulas Ligias, possedeva negina muntada quantitativa, seigi quei el niev cantun Rezia (ella perioda dalla Helvetica e digl Act da Mediazion) ni el niev Cantun Grischun, stan suveran dalla Ligia dils Confederai sut il Pact federal da 1815–1848. Quei ch'il romontsch piarda en muntada numerica gudogna el denton en purtada politica. Ella Republica retica sco els cantuns dils Confederai svizzers era la democrazia scardalida buca pauc el 17avel e 18avel tschentaner. Il regiment effectiv menavan entginas famiglias patrizialas, seigi quei lu ella Republica bernesa, ni ella Tiaretta da Sviz ni ella Republica dallas Treis Ligias. La Revoluziun franzosa dueva stremblir malamein quei «ancien régime». Sut il squetsch dils eveniments violents a Paris e dallas ideas revoluziunarias, derasadas cun la stampa dils illuminai e las baionettas dalla schuldada franzosa, prendan ils signurs grischuns tuttenina succuors cuntinuau al pievel.¹⁵ En tia-

¹⁵ Cf. per ex.: Traductiun fideivla, en ramonch dela adressa de las Ligias Grischas en la rimada nationala, a la Sessiun dilgs 2 d'Avrèl 1790; Bibliografia retoromontscha (BR) I nr. 2687: cf. plinavon BRI 14, 15, 119, 120, 121, 123, 1068

ra romontscha succeda quei s'entelli per romontsch, s'enter che «l'Assemblea dil stan grischun» (Standesversammlung) aveva renconuschiu ils 1794 il tudestg, il talian, il sursilvan ed il ladin sco lungatgs eguals dalla republica.

Gl'emprem ina emprova desperada per spindrar quei ch'ei aunc da spindrar: igl avrel 1794 sevolvan las autoritads dallas Treis Ligias als cumins, clamond a memoria en viarva romontscha il «Bundsbrief» da 1544, sia reforma da 1684 e quella da 1694.¹⁶ Cuort sissu anflan ils dignitaris per bien d'informar la publicitad sur dalla radunonza extraordinaria dallas autoritads.¹⁷ Treis meins pli tard relaian els prescripziuns, co ei seigi d'eruir ils resultats dallas votaziuns, la famosa classificaziun dils plis dils cumins.¹⁸ Igl onn 1797 cumparan ils statuts stampai dalla Ligia grischa en versiun romontscha.¹⁹ La translaziun duei derivar dil davos cau dalla Ligia grischa, Teodor de Castelberg, in um da gronda formaziun politica e litterara.²⁰ Il mument che las armadas franzosas penetreschan sur il Giura neu, libereschjan la tiara subdita vadesa e marschan encunter Berna e Turitg, tscherchan las autoritads dallas Treis Ligias in pact pli ferm cun la Confederaziun svizra, beinsavend che quei pact hagi mo lu vigur, sch'el seigi purtaus dils cumins e dil pievel entir.²¹

Malgrad tut arrivjan las truppas franzosas. La Republica dallas Treis Ligias va en scalgias – ed in stat niev nescha. Il patrimoni giuridic romontsch piarda da quei mument naven ina buna part da sia originalitad, aschilunsch ch'ins sa in summa plidar d'ina tala, viu ch'il cuntegn giuridic ei adina staus da natira tudestga. Sin palancau cantunal e pli tard federal daventa el ina pura reproducziun dils acts legals, concepì e redigì originalmein per tudestg.²² Quella viulta capitala dapi la Helvetica ei secapescha nunevitabla ella historia grischuna e svizra. Ella tucca per part era nos frars linguistics franzos e talians, essend che la legislaziun el Gri-

¹⁶ BR I nr. 115 Ault Honorai, Stimai & Prudens Signurs... Ils 11. April/31. März 1794

¹⁷ BR I nr. 116 Ault Honorai, Stimai, et prudens Signurs, ... (Abscheid della) extraord. Radunanza de Staat. Ils 19/30 April 1794

¹⁸ BR I nr. 117 Aulta Superioritat, ludeivels Cusseglis, ... (Abscheid della extraord. Radunanza dil Stand. Ils 9 d'August 1794 – Classificatiun dils plis ...)

¹⁹ BR I nr. 329 Bundsartikel en Ramonsch. Statuts et Artikels della Ligia Grischa enciert 1528 (Cuera 1797)

²⁰ Vincenz, op. cit. p. 220

²¹ BR I nr. 122 Aulta Superioritat dils lud. Cusseglis, a cumins ... ils Presidents dil Stand a Landtag ... ils 29 de Marz 1798 (Concern. ina pli stretga coalliziun cun la Confederaziun)

²² Las versiuns originalas dalla Constituziun helvetica e digl Act da Mediazion ein franzosas.

schun ed ella Confederaziun succeda primarmein per tudestg, era sche las translaziuns franzosas e talianas obtegnan il bia valur legala sco igl original tudestg.

Strusch instituida, sefestgina la Regenza nova da gudignar la quida dil pievel.²³ Gia presentan ils patriots la nova constituziun als burgheis.²⁴ E cura ch'il sistem centralisau dalla Helvetica sloppa ed il grond consul Bonaparte intermediessa eifer las partidas rivalas dalla Svizra, vegn siu Act da Mediaziun ladinamein translataus en romontsch.²⁵ S'entelli ch'ils pass finals per la derschida dil feudalism vegnan medemamein dilucidai al pievel romontsch en lungatg popular.²⁶ Era sch'il Pact federal da 1815 emprova da restaurar il regiment d'antruras, obtegn el tonaton ina versiun romontscha.²⁷ Els onns trenta dil davos tschentaner sereghegia il spért democratic denton danovamein. En quei temps dalla schinumada Regeneraziun daventan ils relaschs giuridics, translatai en romontsch, pli e pli numerus.²⁸ Il stat proveditur entscheiva a catschar ragischs. Cumissiuns statalas per il beinstar public selaian udir: il Cussegl d'educaziun,²⁹ la Cumissiun pauperila,³⁰ il Cussegl da sanadat,³¹ la Cumissiun militar.³² Ei vegn relaschau in uorden per normar la dimora dils jasters.³³ Gia plaidan ins d'ereger ina assicuranza encunter donns d'incendi.³⁴ Ils onns cu-

²³ BR I nr. 2166 Proclama della Regenza interinalla. Ils 2/14 d'Avrell 1800

²⁴ BR I nr. 2116 Plan de la constituziun helvetica. Berna ils 30. de Mag 1801; BR I nr. 2185 Project della constituziun Helvetica, dils 25 de May 1802

²⁵ BR I nr. 16 Act de Mediatiun, faitg tras igl emprim Consul della Republica franzosa (Napoleon Bonaparte) denter las parts, che dividen la Svizzera (1803)

²⁶ BR I nr. 2195 Project(s) ... 3. P' de tschentament sur dil cumprar ora dellas dieschmas, à tscheins perpetens (1806)

²⁷ BR I nr. 1682 Collecta officiala foederala per il Cantun Grischun. Musteer 1843, p. 3 ss

²⁸ Cf. ils relaschs dil Cussegl grond BR I nr. 901–931 e quels dil Cussegl pign BR I nr. 1036–1045

²⁹ BR I nr. 894 Il Cussegl d'educaziun. Publicaziuns 1838; cf. era BR I nr. 895–896; BR I nr. 2815 Uorden de scola per las scolas ruralas dil Cantun Grischun, tenor decret dil Cussegl d'educaziun, 1846

³⁰ BR I nr. 2208 La Commissiun dil cantun Grischun, incumbensada ariguard il pauper-esser a tutts giraus e cumins de quel, 1839; BR I nr. 2254 Rapport della commissiun pauperila cantonale ... sur la situaziun dil pauper-esser ... 1840–1846; BR I nr. 687 Commissiun pauperilla dil Cantun Grischun als lud. Cussegl e Cumins de quel, 1846

³¹ BR I nr. 897 Il Cussegl de Sanadat dil cantun Grischun a tutts lud. Oberkeits e vischneuncas. Ils 16 de Genèr 1834

³² BR II nr. 1105 La commissiun militar dil cantun Grischun als Sigrs. Vorstehers dellas hondreivlas vischneuncas, 1839

³³ BR I nr. 2273 Regulativ de polizia per ils Jasters, 1840

³⁴ BR I nr. 2182 Project commissiunal par drizar si ün institut da sigironza ancunter ils dons, ca vengian causai tras brischaents par ilg cantun Grischun, 1822

ronta s'emplunan ils relaschs federalis e cantunals, translatai en romontsch, da tala maniera ch'ins anfla per bien da rimnar els en ina collecziun officiala.³⁵

El niev Cantun Grischun ed ella nova Confederaziun svizra

Malgrad ch'il pievel romontsch sursilvan, predominantamein catolics, senteva da raschun dalla vart dil «Sonderbund», deriva il sulet relasch romontsch, a nus enconuschents ord quei temps, dalla part adversaria.³⁶ Quei secapescha, essend ch'il Cantun Grischun cun sia maioritad protestanta fageva part dils cantuns radicals, ils quals havevan priu per obligaziun da liquidar il pact special dils cantuns catolics, il disgraziu «Sonderbund». Strusch lugau quei capetel disfortunau da nossa historia, sefestginan ils victurs radicals da presentar era al pievel romontsch il concept per il niev uorden costituziunal.³⁷ Gia in tschuppel onns pli baul havevan ils novaturs grischuns publicau il project per ina nova costituziun cantunala.³⁸ Suenter haver ratificau la nova costituziun federala dils 1848 tuc ca ei da s'adattar a quella sin palancau cantunal. Il project leutier vegn suttamess al pievel romontsch en siu lungatg.³⁹

Schegie che la nova Constituziun cantunala da 1854 garantescha buca expressivamein il romontsch sco lungatg official dil cantun, considereschan ins quel tonaton silmeins sco lungatg dalla tiara («Landessprache»), surlai art. 27 digl Uorden da fatschenta dil Cussegl grond da 1855 als deputai gie da s'exprimer el plenum en in dils treis lungatgs cantunals. Dad uss naven relai il Cussegl grond regularmein ses Recess per romontsch, ils quals cuntengnan la versiun romontscha da tuts relaschs cantunals d'impurtonza. Era las codificaziuns pli grondas dil Cantun Grischun vegnan ladinamein translataidas en romontsch sco per exempel il

³⁵ BR I nr. 1682 Collectiun officiala de leschas per il confederau Cantun Grischun (6 toms) 1842–1847

³⁶ BR I nr. 2173 Proclamaziun. La Dieta federala allas Regenzas ed al pievel dils Cantuns... (Concern. il «Sonderbund») 1847; cf. era BR I nr. 326 Bulletin tiel Romontsch, Cuera igl 1 de Nov. 1847 (Concern. la declaraziun dell'uiara civila)

³⁷ BR I nr. 2188 Project per ina costituziun de Ligia «Cohstituziun federala» della Confederaziun Schwizzera 1848

³⁸ BR I nr. 2693 Translaziun din project dina costituziun per il cantun grischun, 1845

³⁹ BR I nr. 2187 e 2191 Project nievrevidiu tier ina costituziun per il cantun Grischun, 1850

Codex criminal da 1850⁴⁰ ed il Codex civil da P.C. Planta da 1863.⁴¹ A cuschun dallas revisiuns dalla Constituziun grischuna da 1880 e 1892 vegn il romontsch renconuschius expressivamein – sper il tudestg e talian – sco lungatg dil Cantun («Landessprache»).

Viers la fin dil davos tschentaner era il pievel romontsch pilver sedestaudaus ord sia sien linguistica. La schientscha e cunscienza romontscha e la renaschientscha culturala intimeschan ils Romontschs da s'organisar en las differentas societads: la Societad retoromontscha, la Romania, l'Uniun dals Grischs eav. Il pievel romontsch era daventaus ina entitad ch'ins saveva buca pli surveser, ina part dil pievel grischun e svizzer ch'ins stueva consultar en siu lungatg, ina unitad politica, alla quala ins stueva conceder ses dretgs linguistics silmeins de facto era sin palancau federal. Nuota da smarvegliar che la Confederaziun svizra suttametta gia ils 1866 in concept per la revisiun dalla Constituziun federala per romontsch.⁴² En van appellescha l'Assemblea federala 1872 – era en romontsch – per ina refatga dils tschentaments fundamentals dalla Svizra.⁴³ Enconuschentamein po la coaliziun dils Conservativs e dalla Svizra franzosa impedir las novaziuns, il mument aunc memia centralisontas per nossa tiara. Fatgas las concessiuns necessarias als federalists, reussescha la revisiun totala da 1874, la quala nus festivein uonn, sco remarcau en l'introducziun da quest tractat. La revisiun era vegnida presentada al pievel sursilvan en ina lescha federala dils 31 da schaner 1874, nua ch'il text dalla veglia Constituziun dils 1848 vegn paregliaus cun il project niev artechel per artechel. Il lungatg romontsch da quei sboz⁴⁴ sedistingua considerablamein da quel dil project da 1848⁴⁵ en qualidad stilistica, grammatocala ed ortografica. Ins fa ladinamein per senn il progress ch'il romontsch haveva fatg mo en quei temps denter 1848 e 1874 grazia allas

⁴⁰ BR I nr. 681 Codex criminal per il Cantun Grischun 1850; cf. era BR I nr. 2190 Project tier in Codex criminal «Cudisch de lescha peinala» per il cantun Grischun, 1850; cf. gia BR I nr. 698 Concepts revedius din Codex criminal per il Cantun Grischun... 1838

⁴¹ BR I nr. 2125 Codex civil per il Cantun Grischun 1863; cf. era BR I nr 1102 Determinaziuns dil dretg privat per il cantun Grischun concernent fatgs d'ugadias, 1863

⁴² BR I nr. 2204 Prospect dils puncts de revisiun ils quals deien vegnir mess avon al pievel schwizzer ils 14 de Schaner 1866, con l'aggiunta dils artechels correspondens, sco els en existi tochen ded us. Bern, 29 Novbr. 1865

⁴³ BR I nr. 2171 e 2172 Proclamaziun dell'Assemblea federala Svizra en occasiun della votaziun sur la revedida Constituziun federala ils 12 de matg 1872; cf. era BR II nr. 867

⁴⁴ BR II nr. 868 Lescha federala concernent la revisiun della Constituziun federala dils 12 de settember 1848, dils 31 de schaner 1874; cf. era Decret dil cosegl federal concernent la votaziun sur della costituziun federala revidida, dils 13 de Favrer 1874 BR I nr. 1069

⁴⁵ Mira nota 37

stentas linguisticas dils magisters e litterats romontschs dalla epoca. Il plaz restrinschiu dalla presenta survesta lubescha deplorablamein buca d'entrar els detagls.

Sut il domini dalla nova Constituziun cantunala e federala havevan ils vegls cumins piars buca pauc da lur anteriura posiziun sil camp politic e giuridic. In cert ton da lur gronda autonomia ei denton ida vi sin lur vischinadis, las vischnauncas hodiernas. La vischnaunca grischuna surpren buca mo divers pensums dils anteriurs cumins, ella daventa egl in tschess romontsch era il center per excellenza dalla cultura e dil patrimoni giuridic dils Romontschs. Cert che las vischnauncas possedan ina legislaziun restrinschida a paucas parts dil dretg public, fatgs d'organisasiun ed administraziun communal; il dretg privat, las leschas che norman las relaziuns civilas e las obligaziuns contractualas, ei daveras piars per adina. Sil camp dil dretg communal ein ils relaschs giuridics romontschs denton numerus. Jeu citeschel per exempel las Constituziuns dalla vischnaunca da Vrin (1886), Lumbrein (1892), Trin (1893), Trun (1903), Falera (1903), Tujetsch (1904), Vella (1904), Mustér (1917) eav., relaschs ch'ei silsunter adina puspei vegni revedi ed amplificai. Sper las constituziuns communalas anflein nus da tuttas sorts tschentaments: regulativs campesters e forestals, leschas da taglias e taxas communalas, reglements per la polizia da fiug e per ils pompieri, novissimamein uordens da baghegiar e da planisaziun locala eav. En quei connex ston ins era menziunar ils statuts dallas societads e corporaziuns agricolas, professionalas e culturalas. Ils davos onns han era ils circuits romontschs relaschau lur constituziuns, leschas da taglia e da taxas.

Buca mo la Constituziun federala era vegnida presentada al pievel romontsch en siu lungatg, era la veta da mintga di pretenda siu tribut en fatgs da dretg federal.^{45a} Igl onn 1893 incumbensescha la Confederaziun il giuven giurist romontsch P.A. Vincenz, posteriur derschader cantunal, da translatar la Lescha federala da stumadira e concuors.⁴⁶ Paucs onns pli tard suonda la versiun romontscha dil Cudisch federal d'obligaziuns.⁴⁷

^{45a} Ils 27 d'october 1876 gia aveva il Cussegl pign dil Cantun Grischun fatg ina istanza a Berna, postulond che la Confederaziun fetschi translatar sin siu cuost tuttas leschas federalas che vegnan suttamessas alla votaziun populara. La petiziun ha buca giu il success giavischau; cf. Messadi dil Cussegl federal alla Assamblea federala arisguard la renconuschientscha dil romontsch sco lungatg naziunal, dils 1 da zercladur 1937, Fegl federal 1937 II pag. 16 e 26

⁴⁶ BR I nr. 1671

⁴⁷ P.A. Vincenz, Cudisch federal d'obligaziuns, dils 14 de Zercladur 1881, BR I nr. 2884

Ins po cumprender tgei difficultads ch'il translatur ha giu en quei pensum pilver delicat, essend la materia dil dretg d'obligaziuns ton abstracta, las noziuns e relaziuns leu fixadas schi subtilas ed ils precedents romontschs pli u meins nunexistents sin quei camp. Dar als varga 900 artechels dil Cudisch federal d'obligaziuns da 1881 in vestgiu romontsch ei finfatg stau ina lavur da pionier, unida cun tut las qualitads e fleivlezijs ch'ina tala ovra ha necessariamein.

Il translatur dil Cudisch civil svizzer,⁴⁸ prof. Pieder Tuor, ha giu onz pli lev d'ademplir sia gronda missiun. Per l'ina cumpeggia il dretg civil ina materia empau pli palpabla ch'il dretg d'obligaziuns. Per l'otra disponeva el gia d'in cert precedent, la versiun romontscha dil Codex civil grischun, e dallas experientschas fatgas da siu predecessur enten translatur il dretg d'obligaziuns. Quel ei lu era segidaus per ina buna part vid la translaziun dil Cudisch civil.⁴⁹ Pieder Tuor, igl eminent giurist romontsch, ha pilver fatg lavur entira. Il Cudisch civil svizzer che vala gia en sia versiun originala tudestga per ina ovra giuridica populara da num e pum ei aschia era penetraus pli afuns ella veta ed ella acziun da dretg dils Romontschs ch'il Cudisch federal d'obligaziuns. Vegnend quel revidius ils 1911 e 1936 per gronda part, ha la translaziun romontscha dalla codificaziun da 1881 secapescha piars tutta valur pratica. Sco il translatur dil Cudisch civil svizzer di sez,⁵⁰ ha el meinsvart saviu impunder la terminologia, duvrada els vegls tschentaments romontschs, sco per exempel «cuminonza da pastg» (art. 59), «sgurdin ella lèt» (art. 142), «tschep dils geniturs» (art. 458) eav. Pil pli ha ei denton tuccau da senezegiar dil scazi giuridic-linguistic incumparabel dils vegls Romans. Malgrad la parentella dil romontsch culs dus ulteriurs lungatgs neolatins dalla Svizra ha il translatur savens stuiu renunziar alla concordanza denter romontsch e franzos ni talian. Mintgaton ei quella concordanza insumma buca pusseivla. En auters cass era l'avischinaziun al spért tudestg da preferir per motivs da capientscha, sco tier il tierm «Rechtsfähigkeit»: «capacité de jouissance des droits civils»: habilitad d'agir; «Verschollenerklärung»: «déclaration d'absence»: declaronza da spariziun. Secapescha ch'ins ha stuiu evitar ton sco pusseivel la construcziun substantivada, aschi preferida el lungatg giuridic tudestg, quei ch'ei reussiu a prof. Tuor beinsavens oreifer.

⁴⁸ BR I nr. 2767

⁴⁹ Cf. P. Tuor, Quand je traduisais le code civil suisse, publ. da W.A. Liebeskind en Igl Ischi, ann. XLV p. 200

⁵⁰ Ibid. p. 201/2

Suenter tonta experientscha vid la translaziun dil Cudisch civil svizzer era Pieder Tuor la persuna predestinada da procurar per la versiun romontscha dil Cudisch penal svizzer dils 1937.⁵¹ Cuort sissu presenta el ina translaziun romontscha dalla Brev dalla «Ligia perpetna dils vischins del-las vals de Uri, Sviz ed Unterwalden dell'entschatta d'uost 1291» (1941).

Conclusiun

Schegie ch'il pievel svizzer ha renconuschiu igl onn 1938 cun maioritad surprendenta il romontsch sco quart lungatg naziunal, ha quel tochen oz buca pudiu ascender igl ault scalem al status da lungatg ufficial dalla Confederaziun. Quei vegn bein era mai a capitar, schi fetg sco nus Romontschs deplorein la caussa. Ins sesmarvegla consequentamein buca che mo paucas leschas federalas han obteniu ina versiun romontscha. Cun igl alzament previu digl agid finanziel dalla Confederaziun alla Ligia Romontscha fuss ei pia era da promover dapli translaziuns dils relaschs federals impurtonts.

Gest sche nus considerarein igl eveniment legreivel da 1938 – la renconuschientscha dil romontsch sco quart lungatg naziunal svizzer – stuessen nus bein concluder ch'ils Romontschs possedien silmeins ina versiun romontscha dalla lescha suprema dalla Confederaziun, la Constituziun federala. Quei ei strusch il cass! Sco menziunau sura, ha l'Assamblea federala presentau il schaner 1874 al pievel romontsch sulet il sboz da quella constituziun, in text paregliaus artechel per artechel cun la Constituziun da 1848. Fatga la votaziun e reussida la lutga, ha apparentamein negin anflau per bien da reclamar ina versiun romontscha definitiva. E sche quei fuss capita, havessen nus oz, tschien onns pli tard, gudignau pauc. Il cuntegn d'ina constituziun semida adina puspei. La Constituziun federala ei vegnida revedida parzialmein dapi sia naschientscha varga siaton-ta gadas.

Uonn festivein nus, jeu hai remarcau ei egl ingress cun tutta peisa, il tschienavel anniversari dalla Constituziun federala. Tschien onns ha pia buca mo il document costituziunal, tschien onns ha era la translaziun romontscha dil sboz dalla lescha fundamentala svizra. Buca da far curvien che quella translaziun centenara ei veglia, antiquada; ch'ella ei oz,

⁵¹ BR II nr. 1399

tschien onns pli tard ni cumpleta el cuntegn ni perfetga en siu lungatg. Ultra da quei ei il document pli rars ch'ils capricorns sin la pezzu grischuna. Ina refatga fuss franc pli che necessaria – ed uonn, igl onn digl anniversari centenar, bein era giavischeivla: In regal giubilar dils Romontschs alla Confederaziun svizra e da quella alla Romontschia!